

НІЖИНСЬКА ФОРТЕЦЯ У СВІТЛІ ОСТАННІХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядається археологічні дослідження на території м. Ніжина та короткі відомості про Ніжинську фортецю. Проблемою являється те, що ніяких укріплень не збереглося до нашого часу. А тому викликає складність в інтерпретації фортеці з різними археологічними об'єктами.

Ключові слова: Ніжинська фортеця, цитадель, замок, археологічне дослідження.

Місто Ніжин у XVII- XVIII ст. посідало значне місце в українській історії. Одним з найцікавіших питань вивчення цього періоду є проблема функціонування фортеці. Дослідженню Ніжинського замку фортеці приділяли увагу Ласковський Ф. Ф., Шафонський О. Ф., Лазаревський О. М., Бережков М. М., Москаленко Ю. С. та інші. Основною проблемою є те, що фактично всі оборонні укріплення козацького періоду зруйновані: вали знівельовані, а рови засипані. Хоча деякі їх залишки простежуються вздовж сучасної берегової лінії р. Остер.

В історіографічній традиції в наш час переважає думка О. Ф. Шафонського, який вважав, що ніжинська фортеця була зведена на місці давнього городища літописного Ніжатина [14, с. 457]. Але дана гіпотеза є спірною.

Зведення фортеці в Ніжині, скоріше за все, пов'язано з заселенням регіону у XVII ст. Спорудження фортеці відбулося, напевно, після 1618 р. (укладанням Деулінського перемир'я між Московським царством і Речі Посполитою) та 1625 р. (наданням м. Ніжину магдебурзького права) [3, с. 69]. У цей час Річ Посполита проводила політику заселення Лівобережжя, у тому числі і Чернігово-Сіверщини, що були спустошені внаслідок татарських набігів. У той час Ніжин виступає як опорний пункт колонізації Задеснянського регіону. У часи Смоленської війни в Ніжині сконцентровані значні сили козацьких та урядово-шляхетських військ [8, с. 253, 276].

З початком визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Ніжин стає полковим містом. З 1654 р. у Ніжині розміщується гарнізон московських стрільців на чолі з воєводою – їхнім завданням стає нагляд за міськими укріпленнями [2, с. 94-95; 11, с.97].

З писемних джерел, що дійшли до нас, відомо, що фортеця неодноразово ремонтувалася (1672, 1704-1705, 1737 рр. і т.д.). Це було пов'язано з тим, що укріпленням з часом осипалися та зазнавали ушкоджень в результаті військових дій [1, с. 648-649; 3, с. 70; 11, с. 96]. Ласковський Ф. Ф. зазначав, що фортеця в Ніжині перебувала в занедбаному стані і ще за Петра I почала перебудовуватися (рис. 1) [10, с. 14]. У 1749 році інженер-підполковник Дебоскат, разом з комендантом ніжинської фортеці полковником Наковальніним перебудовує її в «манері Вобана». Також вони склали «План Нежинской крепости с ближним строением», де окрім цитаделі були зазначені міські двори, що межували з нею [11, с. 97].

До нас також дійшов опис фортеці саме за цей рік. Дерев'яно-земляні укріплення цитаделі мали форму п'ятикутника. П'ять бастионів або багатокутових виступів на кутах укріплення. До цитаделі прибудували форт, який тримав під прицілом південно-східні, південні та південно-західні ділянки прилеглої місцевості, оскільки ця частина цитаделі не мала перед собою такої перепони для ворожого наступу, як річка. озброєння цитаделі складалось з 11 гармат. На території розмістились два кам'яні порохові погребі, дві провіантські комори, караульне приміщення, гауптвахта, будинок коменданта з подвір'ям, житлові будинки, а також кам'яна Богоявленська церква, збудована у 1721 р., що також носить назву «замкової». Раніше існувала інша дерев'яна церква, але вона розміщувалася поза межами цитаделі [11, с. 97-98]. Так, наприклад, на плані Ласковського Ф. Ф на території цитаделі жодної церкви не позначено. Також відсутні плани міських укріплень (рис.1).

Після того, як у другій половині XVII ст. зникає загроза татарських набігів на Чернігово-Сіверщину, Ніжинський замок втрачає своє значення. У 1764 році ліквідовано посаду коменданта цитаделі та постійний гарнізон, вона переходить у віддання ніжинського козацького полку, який у 1782 р. реорганізовано в карабінерний полк [11, с. 98]. З цього часу територія фортеці починає активно забудовуватися.

За описом 1766 р. зазначається, що вали замку оточені ровом завширшки сім сажнів і глибиною один сажень, але з-за недбалства і недогляду сильно осипалися [12, с. 15]. За 1782 р. аналогічно повідомляється про занепад міських укріплень [9, с. 65]. Більш детальний опис старих укріплень зустрічаємо в

Шафонського за 1786 р. [14, с. 452]. Також до наших часів дійшов план міста за 1773 р., на якому видно сам замок та міські укріплення із забудовою (рис. 2).

Особливих руйнувань фортеці і місту завдала пожежа 1797 р. [3, с. 72]. Внаслідок того, що в регіоні змінилася геополітична ситуація, а кордони Російської імперії відсунулися на південь і захід, Ніжинська фортеця втратила свою актуальність. Як наслідок вали були зриті, а рови засипані. За планом 1803 р. територія замку відводиться під ринок.

Протягом XIX-XX ст. замок та міські укріплення залишалися предметом дослідження істориків та краєзнавців. Жодних археологічних робіт по дослідженню міських укріплень замку (територію якого зараз займає сучасний ринок) не проводилося. Лише на початку XXI ст. були здійснені перші археологічні дослідження.

Починаючи з 2003 року, археологічні охоронні роботи проходили по центральним вулицям міста (Московській, Гоголя, Подвойського та ін.), що входили в межі замку та міських укріплень XVII-XVIII ст. У ході досліджень було встановлено, що центральна територія міста наприкінці XVIII – на початку XIX-XX ст. активно перебудовувалася [5, с. 18-20]. І хоча значна частина територія знищена перекопами в ході будівельної діяльності, вдалося зафіксувати ряд споруд та підвалів ранньомодерного часу. Також вдалося зафіксувати ряд археологічних об'єктів, датованих XVII ст. і пов'язаних оборонними укріпленнями, що існували в епоху Пізнього Середньовіччя та ранньомодерного часу.

Першими звертають на себе увагу охоронні роботи, що проходили по вул. Московська, 10 у 2005 році і охопили площу 1096 м². Переважна більшість культурного шару в розкопі майже повністю зруйнована перекопами довоєнних та сучасного часів. На решті ділянці на глибині до 2 м під перекопом зафіксовано прошарок світлого суглинку потужністю 0,4-0,6 м. При його розбірці зібрано кераміку XVII ст. Під ним залягав шар коричневого кольору (0,3-0,45 м), із заповнення якого походив аналогічний матеріал. Нижче залягав чорний ґрунт зі слідами пожежі, що у свою чергу перекривав чорний суглинок, в якому було зафіксовано кераміку XII ст. На глибині 3-3,2 м від сучасної поверхні зафіксовано материковий шар. Також на цій глибині простежувалася ґрунтова вода.

У квадратах 13, 42, 70-72, 95-98, 119 простежувалися залишки дерев'яної споруди. Вона мала форму неправильного чотирикутника розміром 4×2 м, орієнтованого кутами по сторонам світу. Її конструкція складалася з вертикально забитих балок у материк, діаметром 0,3-0,4 м, що тісно прилягали одна до одної. Нижні кінці балок були загострені. Із заповнення ямок зібрано пізньосередньовічну кераміку. Південна та південно-західна стінки споруди оточені дрібними кілками на відстані 0,4 м, від балок діаметром 5-8 см. Скоріш за все вони підтримували риштовку споруди. У південно-західному кутку споруди розташовано дванадцять щільно забитих у материк балок. До південного кута будівлі прилягає сімнадцять схожих балок, що також були забиті в материк і утворюють собою майже пряму лінію, яка тягнеться в східному напрямку (рис. 3). У заповненні будівлі знайдено люльку, взуттєву підкову, елементи кінської зброї та кераміку пізньосередньовічного часу, що дозволило датувати споруду XVII- XVIII ст. [4, с. 4-6; 6, с. 71-72].

Враховуючи конструктивні особливості та археологічний матеріал, можемо, припустити, що дана дерев'яна споруда є залишками забудови, що була частиною Ніжинської фортеці XVII-XVIII ст.. Це можливо є або залишки оборонної вежі, або залишками укріплень валу.

Наступними привертають увагу дослідження 2009 р. на ділянці вул. Московській, 34, де було закладено розкоп розміром 4×8 м. Археологічні матеріали в ході розбирання культурного шару не виявлені. Материк на досліджуваній ділянці знаходився на глибині 1,4-1,6 м від денної поверхні. Виявлені археологічні об'єкти представлені двома ямами та ровом (рис. 4) [7, с. 37]. Судячи з планів XVIII ст., даний рів є частиною форштадту, що прикривав Нове місто – передмістя, що розташовувався навпроти фортеці і входив до системи міських укріплень відомих з картографічних джерел [13, с. 553].

У 2010 р. в ході науково-рятівних робіт було закладено розкоп, безпосередньо на території ур. Замок (сучасна територія ринку, вул. Московська, 1), неподалік Богоявленської церкви розміром 3,8×6 м. На початок робіт ділянка розкопу була заасфальтована. Нижче рівня асфальту знаходилась кам'яна бруківка. Вона перекривала напластування насипного ґрунту та будівельного сміття XIX-XX ст., потужністю від 1,1-1,4 м. Нижче залягав прошарок темно-сірого плямистого суглинку, потужністю 0,8-0,9 м. Його підстилав тонкий (0,2-0,3 м) горизонтальний прошарок жовтого плямистого суглинку. У північній частині розкопу культурний шар та материк виявився зруйнованим перекопом.

Під час розбирання шару темно-сірого плямистого суглинку, на глибині 1,7-2,1 м виявлено уламки посудин XII-XIV ст. та XVI-XIX ст.

Археологічні об'єкти представлені групою з 5 поховань, які були впушені в материковий шар. У ході робіт розчищено поховання 1, 2, 5, оскільки подальші роботи були припинені у зв'язку з протестом місцевої релігійної громади. Розкоп законсервовано.

Всі розкриті поховання здійснені за християнським звичаєм – померлих покладено в прямокутних ямах, на спині, у випростаному положенні, головою на захід. Заглиблені в материк від 0,2 м до 0,45 м. Супровідний матеріал не зафіксовано. Лише в похованні 2 зафіксовані рештки дерев'яного тліну, а також зафіксовано, що порядок кісток порушений – нижні хребці лежали вздовж нижніх кінцівок (рис. 5) [7, с. 31]. Дані поховання скоріш за все можна віднести до середини та кінця XVIII ст., оскільки як згадувалося вище, дана церква була зведена у 1721 р., а тому датувати поховання більш раннім часом не є вірогідним, оскільки до цього часу на території цитаделі церкви не було.

Таким чином, у ході археологічних досліджень було зафіксовані рештки оборонних укріплень по вул. Московській – дерев'яної конструкції, що можливо являє собою залишки оборонної вежі чи укріплень валу; та засипаний рів форштадту XVII-XVIII ст. На самій території фортеці вдалося зафіксувати поховання XVIII ст. поряд з замковою Богоявленською церквою.

Попри те, що фортеця і міські оборонні укріплення були знищені майже двісті років тому, археологічні дослідження показали, що залишки об'єктів даного періоду частково збереглися. Тому подальші археологічні дослідження зможуть відкрити нові реальні дані про історію Ніжинської фортеці.

Список використаних джерел та літератури

1. Акты ЮЗР. Т. 9. 1668-1672 гг. – М.: Тип. Этингера, 1872. – 1012 с.
2. Бережков М. М. О городских укреплениях в Нежине в 17 веке и 18-м / М. М. Бережков // Ніжинська старовина: наук. іст.-культурол. Зб. – Ніжин, 2007. – Вип. 3(6). – С. 93-98.
3. Бондар О. М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник / О. М. Бондар. – Київ: О. Філюк, 2015. – 178 с.
4. Кедун І. С. Науковий звіт про охоронні археологічні роботи 2005 р. в охоронній археологічній зоні № 1 м. Ніжина Чернігівської області / І. С. Кедун // Науковий архів ІА НАН України. 2005/282. – С. 4-6.
5. Кедун І. С. Археологічні дослідження в Ніжині 2003-2004 роках / І. С. Кедун // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2006. – Вип. 2(5). – С. 18-20.
6. Кедун І. С. Археологічні дослідження «Охоронної археологічної служби України» в м. Ніжині впродовж 2004-2009 років / І. С. Кедун, Р. Крапивний, Я. Крапивний // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2010. – Вип. 9(12). – С. 67-74.
7. Кедун І. С. Археологічний Ніжин: результати археологічних досліджень у XX-XXI ст. / І. С. Кедун, О. Г. Пархоменко // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2016. – Вип. 21(24). – С. 13-45.
8. Кулаковський П. М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. М. Кулаковський. – Київ: Темпора, 2006. – 496 с.
9. Лазаревский А. М. Описание старой Малоросии. Т. 2 Полк Нежинский / А. М. Лазаревский. – Киев, 1893 – 526 с.
10. Ласковський Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф. Ф. Ласковський. – СПб, 1865 – Т. 3. – 1016 с.
11. Москаленко Ю. С. Ніжинський замок / Ю. С. Москаленко // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2008. – Вип. 6(9). – С. 96-98.
12. Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2008. – Вип. 7(10). – С. 15-209.
13. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1990. – 1008 с.
14. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества: топографическое описание / А. Ф. Шафонский. – Киев, 1851 – 725 с.

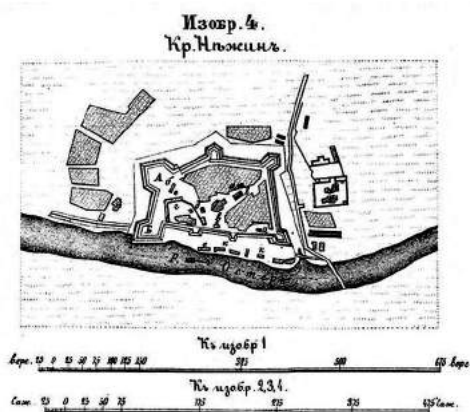

Рис. 1. План Ніжинського замку за Ласковським Ф. Ф.

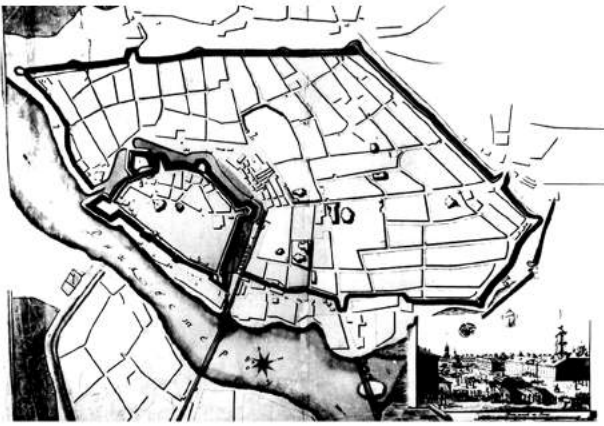

Рис. 2. План м. Ніжин та міських укріплень за 1773 р.

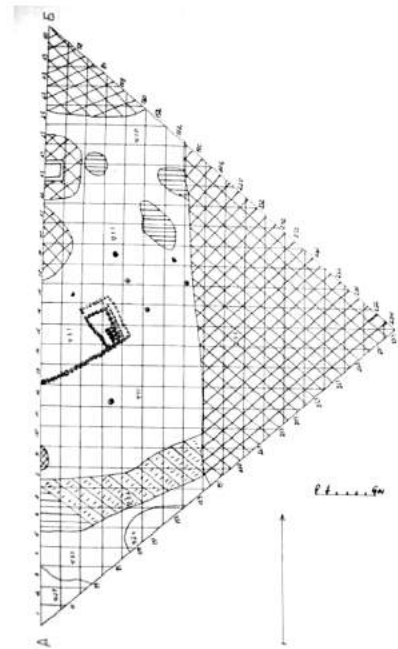

Рис. 3. План розкопу на вул. Московській 10, 2005 р.

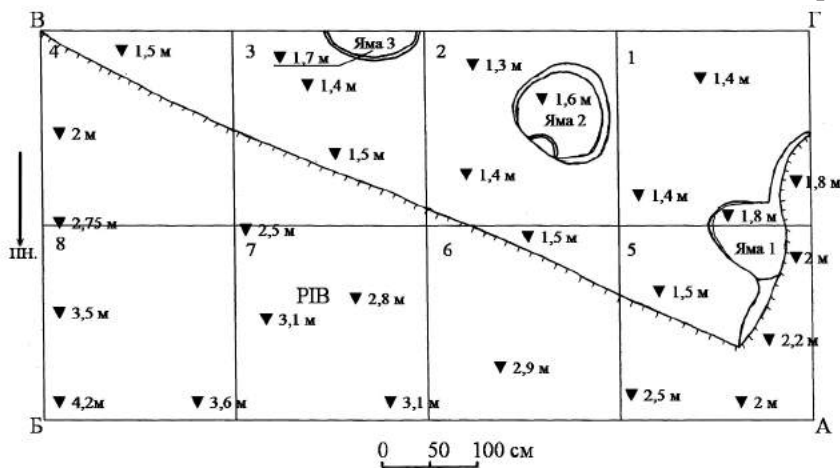

Рис. 4. План розкопу на вул. Московській 34, 2009 р.

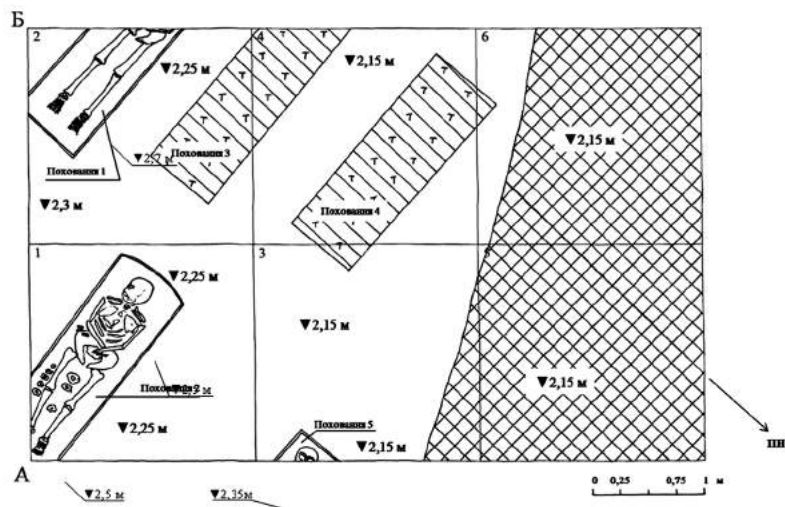

Рис. 5. План розкопу на вул. Московській 1 (ур. Замок, поряд з Богоявленською «замковою» церквою), 2010 р.